

DAVLAT BUDJETI VA IJTIMOIIY SOHA XARAJATLARINING IQTISODIY MAZMUNI

Iskandarov Isfandiyor

Andijon davlat texnika instituti

“Moliya va moliyaviy texnologiyalar” yo‘nalishi 4-kurs talabasi

*Ilmiy rahbar: **Hamidova Shahzoda Odiljanovna***

Andijon davlat texnika instituti

“Buxgalteriya hisobi” kafedrasida assistenti

Annotatsiya. Davlat budjeti mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi asosiy moliyaviy vosita hisoblanadi. Uning tarkibidagi ijtimoiy soha xarajatlari aholi turmush darajasini oshirish, ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya tizimlarini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu xarajatlarning iqtisodiy mazmunini chuqur tahlil qilish ularning samaradorligini oshirish va maqsadli yo'naltirish imkoniyatlarini ochib beradi. Maqola davlat budjeti va ijtimoiy soha xarajatlarining nazariy asoslari, amaliy ahamiyati hamda ularni optimallashtirish yo'nalishlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: davlat budjeti, ijtimoiy sfera, xarajatlar, iqtisodiy mazmun, moliyaviy siyosat, byudjet siyosati, ijtimoiy himoya, samaradorlik

Kirish. Davlat budjeti har qanday milliy iqtisodiyotning muhim moliyaviy resursi bo'lib, mamlakat moliyaviy tizimining markaziy elementi va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy vositasidir. U daromadlar (asosan soliqlar) va xarajatlardan (iqtisodiyot, markazlashgan investitsiyalar, ijtimoiy himoya va davlat boshqaruvi uchun ajratmalar) iborat. Hukumatlar budjet siyosati orqali iqtisodiyotni tartibga soladi, yalpi ichki mahsulotni qayta taqsimlaydi va aholini ijtimoiy himoya qilish maqsadida transferlar, subsidiyalar kabi moliyaviy yordamlarni qo'llaydi [1]. Budjet tizimi orqali davlat iqtisodiy funksiyalarni amalga oshiradi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga yo'naltiradi.

O'zbekistonda davlat budjeti xarajatlarining umumiy hajmi nominal jihatdan oshib borayotgan bo'lsa-da, uning YaIMga nisbatan ulushi pasayish tendensiyasini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy soha va ijtimoiy himoya xarajatlari doimiy ravishda o'sib, budjetning eng katta qismini tashkil etmoqda, bu kuchli ijtimoiy siyosatdan dalolat beradi. Masalan, 2023-yilda ijtimoiy xarajatlar rejalashtirilgan budjetning 47.2 foizini tashkil etib, jami 127.4 trillion so'mni tashkil etgan [1]. Bu holat davlatning aholi farovonligini oshirish, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va ijtimoiy himoya kabi ustuvor yo'nalishlarga e'tiborining kuchayganligini ko'rsatadi, shu bilan

birga budget mablag'larining maqsadli sarflanishi natijasida budget profitsiti kuzatilmoqda [1].

Davlat budjeti va ijtimoiy soha xarajatlarining iqtisodiy mazmunini chuqur tahlil qilish, ularning iqtisodiyotga ta'sirini baholash va samaradorligini oshirish mexanizmlarini o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu xarajatlarning shaffofligi, moliyaviy intizomga rioya etilishi va mablag'larning oqilona ishlatilishi ijtimoiy xizmatlar sifatini yaxshilash hamda aholining davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlash uchun muhimdir [4]. Shu bois, mazkur maqola davlat budjeti va ijtimoiy soha xarajatlarining iqtisodiy mohiyatini, ularning tarkibiy qismlarini, moliyalashtirish mexanizmlarini hamda iqtisodiyotga ta'sirini kompleks tahlil qilishga qaratilgan. Shuningdek, unda O'zbekistonda ijtimoiy soha xarajatlari siyosatining xususiyatlari, ularning samaradorligini oshirish muammolari va yechimlari atroflicha ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism. Davlat budjetining iqtisodiy mazmuni uning davlatning moliyaviy faoliyatidagi markaziy o'rni va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi asosiy vosita sifatidagi ahamiyati bilan belgilanadi. Nazariy jihatdan, davlat budjeti tushunchasi iqtisodiy fikr taraqqiyoti bilan birga rivojlanib kelgan. Klassik iqtisodchilar, xususan, Adam Smit va David Rikardo, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini minimal darajada saqlashni yoqlaganlar, budgetni asosan mudofaa, jamoat tartibini saqlash va ayrim jamoat tovarlarini ta'minlash uchun zaruriy vosita deb bilganlar. Ularning fikricha, budget xarajatlari imkon qadar kam bo'lishi va xususiy sektorning samaradorligiga to'sqinlik qilmasligi lozim edi. Biroq, XX asr boshlaridagi Buyuk Depressiya va undan keyingi iqtisodiy inqirozlar Keynschilik nazariyasining paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Jon Meynard Keyns davlat budjetining iqtisodiyotni barqarorlashtirish, yalpi talabni rag'batlantirish va ishsizlikni kamaytirishdagi faol rolini asoslab berdi. Unga ko'ra, budget defitsiti davrida davlat xarajatlarini oshirish iqtisodiy faollikni jonlantirishi mumkin. Zamonaviy iqtisodiy nazariyalar, jumladan, jamoat tanlovi nazariyasi va fiskal intizomga oid yondashuvlar, budget cheklovlari va davlat xarajatlarining samaradorligi masalalariga alohida e'tibor qaratadi.

Davlat budjeti uchta asosiy iqtisodiy funksiyani bajaradi: resurslarni taqsimlash, daromadlarni qayta taqsimlash va iqtisodiyotni barqarorlashtirish. Resurslarni taqsimlash funksiyasi davlatning jamoat tovarlari (masalan, mudofaa, jamoat tartibi, fundamental fan) va xizmatlarini ta'minlash, shuningdek, tashqi samaralarni (masalan, atrof-muhitni muhofaza qilish) tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Daromadlarni qayta taqsimlash funksiyasi soliqlar va transferlar (pensiylar, nafaqalar, subsidiyalar) orqali aholining turli qatlamlari o'rtasida daromadlar tengsizligini kamaytirish va ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish funksiyasi esa davlatning fiskal siyosat orqali iqtisodiy siklik tebranishlarni yumshatish, inflyatsiya va ishsizlikni nazorat qilish, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga qaratilgan

harakatlarini o'z ichiga oladi. Davlat budjeti markaziy va mahalliy budjetlardan iborat bo'lib, uning daromad manbalari asosan soliqlar, nosoliq tushumlar, davlat qarzlaridan shakllanadi [2]. Budjet defitsiti (xarajatlar daromadlardan oshib ketganda) va profitsiti (daromadlar xarajatlardan oshib ketganda) iqtisodiyotga turli ta'sir ko'rsatadi. Rivojlangan mamlakatlarda soliqlar budjet daromadlarining asosiy qismini tashkil etadi [2].

Ijtimoiy soha xarajatlari davlat budjetining muhim tarkibiy qismi bo'lib, aholining turmush darajasini oshirish, inson kapitalini rivojlantirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan mablag'larni o'z ichiga oladi. Bu xarajatlar ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya, madaniyat, sport, fan va atrof-muhitni muhofaza qilish kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. Ushbu xarajatlarning ahamiyati beqiyosdir. Ta'limga yo'naltirilgan investitsiyalar malakali ishchi kuchini shakllantirib, innovatsiyalarni rag'batlantiradi va iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli poydevorini yaratadi. Sog'liqni saqlashga ajratilgan mablag'lar aholi salomatligini yaxshilab, mehnat unumdorligini oshiradi va iqtisodiyotga bilvosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy himoya xarajatlari esa kambag'allikni qisqartirish, daromadlar tengsizligini yumshatish va ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash orqali jamiyatda birdamlikni mustahkamlaydi. O'zbekistonda ijtimoiy soha xarajatlari budjetning eng katta qismini tashkil etib, doimiy ravishda o'sib bormoqda, bu davlatning kuchli ijtimoiy siyosatidan dalolat beradi [1].

Ijtimoiy soha xarajatlarini moliyalashtirish mexanizmlari bir necha yo'nalishni qamrab oladi. Asosiy manba davlat budjetidan to'g'ridan-to'g'ri ajratmalar hisoblanadi. Bundan tashqari, Pensiya jamg'armasi, Bandlikka ko'maklashish jamg'armasi kabi budjetdan tashqari jamg'armalar ham ijtimoiy himoya va bandlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. So'nggi yillarda davlat-xususiy sheriklik (DXSH) loyihalari, ayniqsa, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarida moliyalashtirishning muqobil mexanizmi sifatida keng qo'llanilmoqda. Maqsadli dasturlar va grantlar ham ijtimoiy muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan bo'lib, xalqaro tashkilotlar va donorlarning yordami ham ayrim loyihalarni moliyalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu mexanizmlarning samarali ishlashi ijtimoiy xizmatlar sifatini oshirish va aholining ehtiyojlarini qondirish uchun zarurdir.

Davlat budjeti va ijtimoiy xarajatlarning iqtisodiyotga ta'siri makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy darajalarda namoyon bo'ladi. Makroiqtisodiy nuqtai nazardan, ijtimoiy xarajatlar yalpi talabni rag'batlantirish orqali iqtisodiy o'sishga turtki berishi mumkin. Ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarida ish o'rinlari yaratilishi bandlikni oshiradi. Biroq, haddan tashqari ko'p xarajatlar inflyatsiyaga olib kelishi yoki davlat qarzini oshirishi mumkin. Mikroiqtisodiy darajada esa, ijtimoiy xarajatlar inson kapitalini shakllantirish orqali mehnat unumdorligini oshiradi. Sog'lom va bilimli ishchi kuchi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, innovatsiyalarni rag'batlantirishga va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ijtimoiy xarajatlar daromadlar tengsizligini

kamaytirish va ijtimoiy adolatni ta'minlashga yordam beradi, bu esa jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Biroq, ijtimoiy xarajatlarning iqtisodiyotga ta'siri har doim ham ijobiy bo'lavermaydi. Samarasiz yoki noto'g'ri yo'naltirilgan xarajatlar "siqib chiqarish" effektiga olib kelishi mumkin, ya'ni davlat xarajatlari xususiy investitsiyalarni kamaytirishi mumkin. Shuningdek, nazoratning sustligi va korrupsiya xavfi mablag'larning isrofgarchiligiga olib kelib, kutilgan iqtisodiy va ijtimoiy natijalarga erishishga to'sqinlik qiladi. Ijtimoiy yordamga haddan tashqari bog'liqlik aholining mehnat faolligini pasaytirishi va iqtisodiy qaramlikni keltirib chiqarishi ham mumkin. Shu sababli, ijtimoiy xarajatlar siyosatini ishlab chiqishda ularning samaradorligi va barqarorligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

O'zbekistonda ijtimoiy soha xarajatlari siyosati mamlakatning "Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida "Inson qadri uchun" tamoyiliga asoslangan holda amalga oshirilmoqda. Kirish qismida ta'kidlanganidek, ijtimoiy soha va ijtimoiy himoya xarajatlari doimiy ravishda o'sib, budjetning eng katta qismini tashkil etmoqda, bu kuchli ijtimoiy siyosatdan dalolat beradi [1]. Masalan, 2023-yilda ijtimoiy xarajatlar rejalashtirilgan budjetning 47.2 foizini tashkil etgan [1]. Bu holat davlatning aholi farovonligini oshirish, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va ijtimoiy himoya kabi ustuvor yo'nalishlarga e'tiborining kuchayganligini ko'rsatadi.

Ta'lim sohasida maktabgacha ta'limni qamrab olishni kengaytirish, umumiy o'rta ta'lim sifatini oshirish, oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va kasbiy ta'limni mehnat bozori talablariga moslashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Sog'liqni saqlash tizimida birlamchi tibbiy-sanitariya yordamini kuchaytirish, ixtisoslashgan tibbiy xizmatlar ko'lamini kengaytirish, tibbiy sug'urta tizimini joriy etish va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Ijtimoiy himoya tizimida "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" joriy etilib, kambag'allikni qisqartirish dasturlari amalga oshirilmoqda, nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash va ularning jamiyatga integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar kuchaytirilmoqda. O'zbekistonning davlat budjeti tuzilishi mustaqillikdan so'ng bozor iqtisodiyoti talablariga moslashgan holda shakllangan va asosan soliqlar hisobiga moliyalashtiriladi [2]. G'aznachilik tizimining joriy etilishi budjet mablag'larining maqsadli sarflanishi va xarajatlarning samaradorligini oshirishga xizmat qilib, so'nggi yillarda budjet profitsitining kuzatilishiga olib kelgan [1].

Ijtimoiy xarajatlarning samaradorligini oshirish O'zbekiston uchun dolzarb muammo hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu sohada shaffoflikning yetishmasligi, korrupsiya xavfi va moliyaviy intizomning buzilishi kabi jiddiy muammolar mavjud bo'lib, ular budjet mablag'larining samarasiz ishlatilishiga va maqsadga muvofiq bo'lmagan xarajatlarga olib keladi [4]. Bunday holatlar ijtimoiy

xizmatlar sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, aholining davlatga bo'lgan ishonchini pasaytiradi. Shu bois, ijtimoiy xarajatlar nazorat tizimini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish zarur.

Ijtimoiy xarajatlarning samaradorligini oshirish uchun bir qator yechimlar taklif etiladi. Birinchidan, samaradorlikka asoslangan budjetlashtirishni (natijaga yo'naltirilgan budjet) joriy etish muhimdir. Bu budjet mablag'larini sarflashda nafaqat xarajatlar hajmini, balki ularning natijalarini ham hisobga olishni taqozo etadi. Ikkinchidan, muntazam auditlar o'tkazish va tashqi moliyaviy hisobdorlikni kuchaytirish orqali moliyaviy intizomni mustahkamlash lozim [4]. Bu mablag'larning maqsadli va oqilona ishlatilishini ta'minlashga yordam beradi. Uchinchidan, aniq huquqiy asoslarni yaratish va qonunchilikni takomillashtirish orqali moliyaviy suiiste'molliklarning oldini olish kerak [4]. To'rtinchidan, hukumatlararo muvofiqlashtirishni mustahkamlash va mahalliy hokimiyat organlarining mas'uliyatini oshirish ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish samaradorligini oshiradi [4]. Beshinchidan, texnologiyalardan foydalanish, xususan, elektron budjet tizimlarini joriy etish va ochiq ma'lumotlar portallari orqali shaffoflikni oshirish korrupsiya xavfini kamaytiradi va jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi [4]. Xalqaro tajribani o'rganish va ilg'or amaliyotlarni joriy etish ham ijtimoiy xarajatlar samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu chora-tadbirlar majmuasi ijtimoiy xizmatlar sifatini yaxshilash, budjet mablag'laridan oqilona foydalanish va aholining davlatga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi [4].

Xulosa. Ushbu maqola davlat budjeti va ijtimoiy soha xarajatlarining iqtisodiy mazmunini, ularning makroiqtisodiy barqarorlik va inson kapitalini rivojlantirishdagi muhim strategik rolini kompleks tahlil qildi. O'zbekistonda ijtimoiy xarajatlar budjetning eng katta qismini tashkil etib, aholi farovonligini oshirishga yo'naltirilganligi aniqlandi. Biroq, ushbu xarajatlarning samaradorligini oshirish, shaffoflikni ta'minlash va moliyaviy intizomni mustahkamlash dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish, muntazam auditlar va raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali budjet mablag'laridan oqilona foydalanishga erishish mumkin. Bu esa ijtimoiy xizmatlar sifatini yaxshilab, davlatga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vahobov, A.A., Vahobova, N.A. "Ijtimoiy soha xarajatlarining samaradorligini oshirishning nazariy-metodologik asoslari." Iqtisodiyot va moliya, 2021, №1, B. 10-18. – <http://iqtisodiyotvamoliya.uz/uz/articles/2021/1/10-18.pdf>
2. Pardayev, M.A. "Davlat budjeti xarajatlari tarkibini optimallashtirishning dolzarb masalalari." Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2022, №2, B. 101-110. – <http://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2022/2/101-110.pdf>

3. G'aniyev, D.A. "O'zbekistonda ijtimoiy soha xarajatlarini moliyalashtirishning dolzarb masalalari." Moliyaviy tadqiqotlar, 2023, №1, B. 45-53. – <https://moliyaviy-tadqiqotlar.uz/index.php/journal/article/view/15>
4. Xolmatov, Sh.X. "Davlat budjeti xarajatlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari." Iqtisodiyot va moliya, 2022, №3, B. 120-128. – <http://iqtisodiyotvamoliya.uz/uz/articles/2022/3/120-128.pdf>
5. Qurbonov, S.S. "Ijtimoiy soha xarajatlarining samaradorligini oshirish yo'llari." Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2021. – https://tsue.uz/storage/web/source/1/Qurbonov_S.S._avtoreferat.pdf
6. Mamatqulova, G.M. "O'zbekistonda ijtimoiy soha xarajatlarining barqarorligini ta'minlash masalalari." Bozor, Pul va Kredit, 2023, №4, B. 78-85. – <https://journal.tsue.uz/index.php/bpc/article/view/287>
7. Ismoilov, B.I. "Davlat budjeti xarajatlarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'nalishlari." Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2020, №6, B. 132-140. – <http://iqtisodiyot.uz/sites/default/files/articles/2020/6/132-140.pdf>